संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्

प्रस्तौति

“अनुशिक्षणम्”

प्रायोजकः ओ.एन.जी.सी - सी.एस.आर

SPONSORED BY ONGC - CSR

ओएनजीसी ONGC

Samskrit Promotion Foundation

PRESENTS

Samskrit Tutorials

मङ्गलम्

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।।1।।

[शुक्लयजुर्वेदः (34.1)]

मङ्गलम्

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।।1।।

[शुक्लयजुर्वेदः (34.1)]

पदच्छेदः

यत्, जाग्रतः, दूरम्, उदैति, दैवम्, तत्, उ, सुप्तस्य, तथा, एव, एति, दूरम्, गमम्, ज्योतिषाम्, ज्योतिः, एकम्, तत्, मे, मनः, शिवसङ्कल्पम्, अस्तु।

अन्वयः

यत् जाग्रतः दूरम् उदैति तदु दैवं सुप्तस्य तथैव एति। दूरंगमं ज्योतिषां एकं ज्योतिः तद् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।।1।।

शुक्लयजुर्वेदः (34.1)

भावार्थः

मनुष्यस्य मनः जागरण-अवस्थायां दूरं दूरं गच्छति । सुप्तावस्थायाम् अपि सुदूरं गत्वा प्रत्यागच्छति । तादृशं सुदूर-गमनशीलं प्रकाशानां च केन्द्रम् अस्माकं मनः शुभसङ्कल्पैः युक्तं भवतु ।

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।।2।।

पदच्छेदः

सुषारथिः, अश्वान्, इव, यत्, मनुष्यान्, नेनीयते, अभीशुभिः, वाजिनः, इव, हृत्प्रतिष्ठम्, यत्, अजिरम्, जविष्ठम्, तत्, मे, मनः, शिवसङ्कल्पम्, अस्तु ।

अन्वयः

यत् (मनः) सुषारथिः इव अश्वान् (चालयति), (यत् मनः) अभीशुभिः वाजिनः इव मनुष्यान् नेनीयते । यत् हृत्प्रतिष्ठं अजिरं जविष्ठं (च अस्ति) तत् मे मनः शिवसङ्कल्पम् अस्तु ।

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।।2।।

[शुक्लयजुर्वेदः (34.1)]

भावार्थः

यथा चतुरसारथी अश्वान् यथेच्छं चालयति तथैव अस्माकं मनः अस्मान् बलपूर्वकम् अत्र-तत्र नयति । सदैव अस्माकं हृदये स्थितं तद् अमरम् अतिशयगतिशीलं च अस्माकं मनः शुभसङ्कल्पैः युक्तं भवेत् ।

अष्टमवर्गस्य
“रुचिरा”

संस्कृतपाठ्यपुस्तकम्

अनुशिक्षणम्
Tutorials

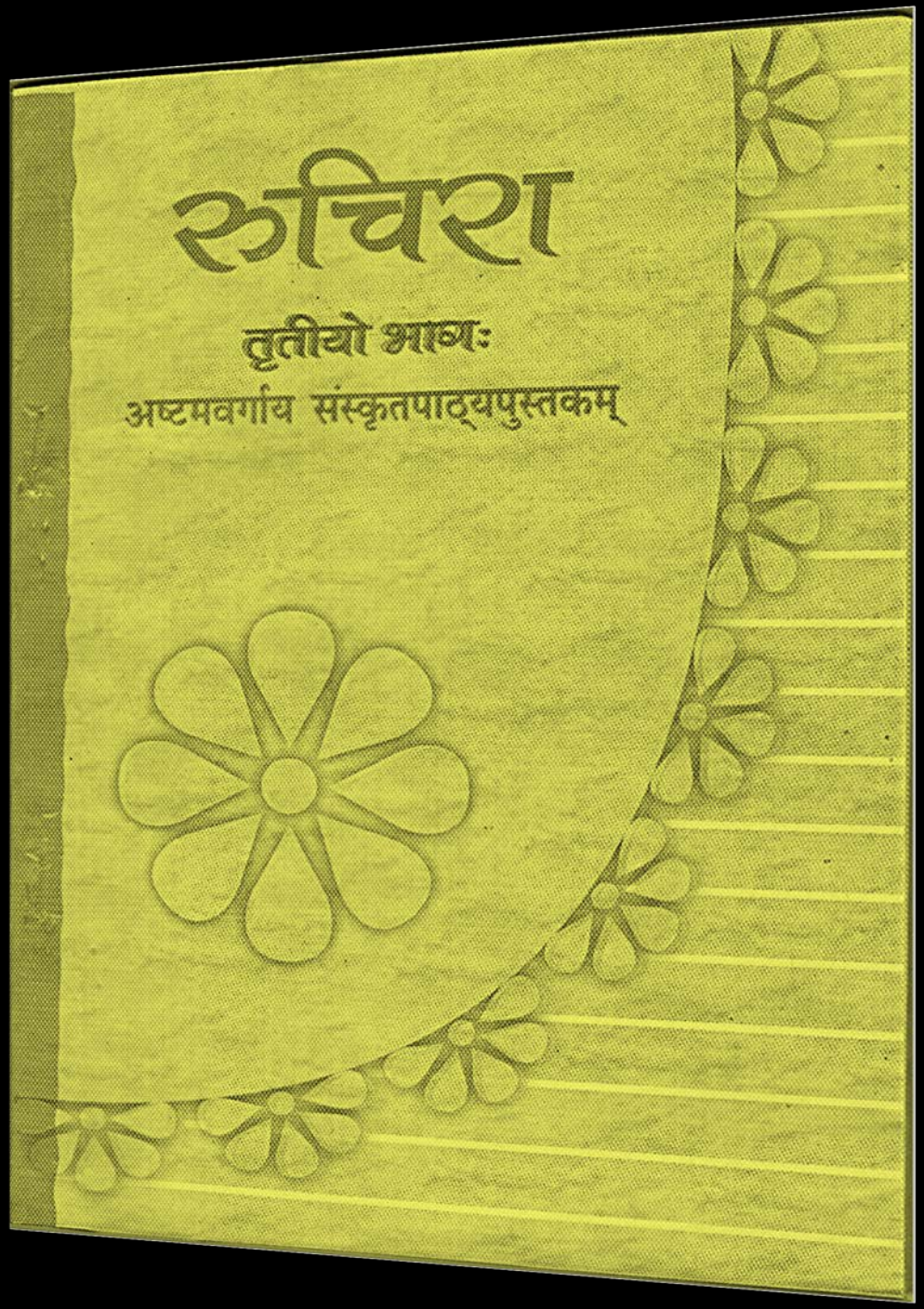

सुभाषितानि

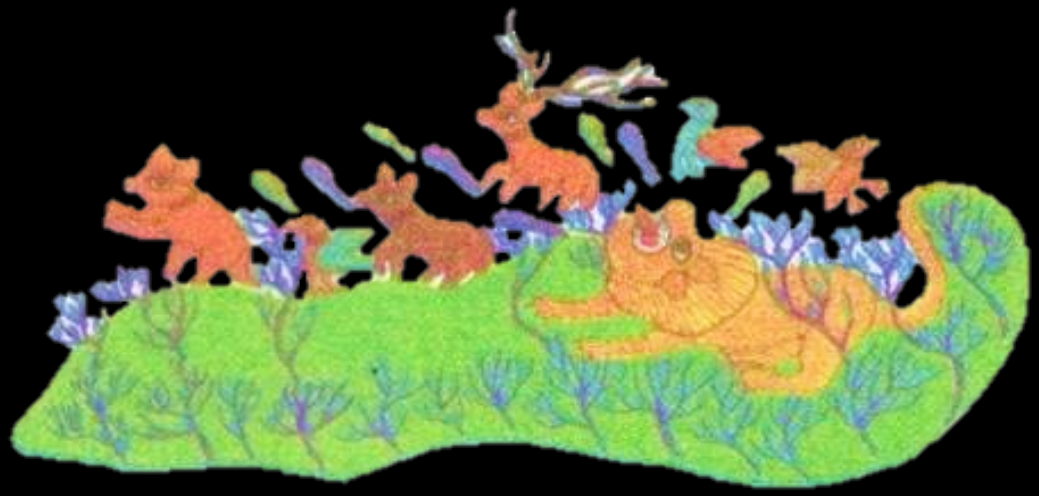

प्रथमः पाठः

प्रथमः भागः

सुभाषितानि

सु + भाषितानि

सुन्दराणि,मधुराणि, हितकराणि

वचनानि

"सुभाषितानि" - सुन्दराणि, मधुराणि हितकराणि च वचनानि ।

('सुभाषित' अकारान्तः,नपुंसकलिङ्गम्,प्रथमा विभक्तिः,बहुवचनम्)

श्लोकरूपेण एतानि सुन्दराणि वचनानि सूक्तिमञ्जरी-नीतिशतक-मनुस्मृति शिशुपालवध-पञ्चतन्त्र-आदिग्रन्थेभ्यः संगृहीतानि । एतानि सुन्दराणि मधुराणि च सुभाषितानि अस्माकं व्यक्तित्व-विकासाय प्रोत्साहनाय च अमृतवचनानि सन्ति ।

पाठवाचनम्

सुभाषितानि

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति
ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः
समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ।।1।।

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानः
तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ।।2।।

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ।।3।।

पीत्वा रसं तु कटुकं मधुरं समानं
माधुर्यमेव जनयेन्मधुमक्षिकासौ।
सन्तस्तथैव समसज्जनदुर्जनानां
श्रुत्वा वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।।4।।

सुभाषितानि

विहाय पौरुषं यो हि दैवमेवावलम्बते ।
प्रासादसिंहवत् तस्य मूर्ध्नि तिष्ठन्ति वायसाः ।।5।।

पुष्पपत्रफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः।
धन्याः महीरुहाः येषां विमुखं यान्ति नार्थिनः ।।6।।

चिन्तनीया हि विपदाम् आदावेव प्रतिक्रियाः ।
न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ।।7।।

पाठस्य विवरणम्

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ।।1।।

जलम्

पदच्छेदः

गुणाः, गुणज्ञेषु, गुणाः, भवन्ति, ते, निर्गुणम्, प्राप्य, भवन्ति, दोषाः, सुस्वादु-तोयाः , प्रभवन्ति, नद्यः, समुद्रम्, आसाद्य, भवन्ति, अपेयाः ।

अन्वयः

गुणाः गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति , ते (गुणाः) निर्गुणं प्राप्य दोषाः भवन्ति । सुस्वादुतोयाः नद्यः प्रभवन्ति (परन्तु नद्यः) समुद्रम् आसाद्य (नद्यः) अपेयाः भवन्ति ।

शब्दार्थाः

- गुणाः (`गुण' अका.,पुं.,प्र.वि.,बहुव.) = धर्मः/स्वभावः/वैशिष्ट्यम् ।
- गुणज्ञेषु ('गुणज्ञ'अका.,पुं.,स.वि.,बहुव.) = गुणयुक्त-जनेषु ।
- भवन्ति ('भू' धातुः, लट्ल.,प्र.पु.,बहुव.) = 'सन्ति' ।
- ते ('तद्' दका.,सर्व.,पुं.,प्र.वि.,बहुव.) = ते (गुणाः) ।
- निर्गुणम् ('निर्' उप., 'गुण' अका.,पुं.,द्वि.वि.,ए.व.) = गुणहीनं (जनम्) ।
- प्राप्य ('प्र' उपसर्गः, 'आप्' धातुः, 'ल्यप्' प्रत्ययः) = लब्ध्वा / मिलित्वा ।
- दोषाः ('दोष' अका.,पुं.,प्र.वि.,बहुव.) = दुर्गुणाः / अनिष्ट-फलम् ।
- सुस्वादुतोयाः ('सु-स्वादु-तोया' आका.,स्त्री.,प्र.वि.,बहुव.) = स्वादिष्ट-जल-युक्ताः ।
- नद्यः ('नदी' ईका.,स्त्रीलि.,प्र.पु.,बहुव.) = सरितः, तरङ्गिणयः ।
- प्रभवन्ति ('प्र' उपसर्गः, 'भू' धातुः,लट्ल.,प्र.पु.,बहुव.) = वहन्ति ।
- समुद्रम् ('समुद्र' अका.,पुं.,द्वि.वि.,ए.व.) = जलधिम्,सागरम् ।
- आसाद्य ('आ' उप, 'सद्' धातुः, 'णिच्' 'ल्यप्' प्रत्ययौ) = प्राप्य ।
- अपेयाः (न+पेयाः, 'अपेया' आका., स्त्री.,प्र.वि.,ब.व.) = पातुम् अयोग्याः ।

गुणाः → विशेष्यपदम् ।
ते → विशेषणपदम् ।

नद्यः → विशेष्यपदम् ।
सुस्वादुतोयाः ,अपेयाः → विशेषणपदम् ।

श्लोके सुस्वादुतोयाः इत्यत्र तोयाः (विशेषणम्) स्त्रीलिङ्गे प्रयुक्तम् – तोयम् इति नपुंसकलिङ्गम् ।

भाव-बोधनम्

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति , ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्याः, समुद्रमासाद्य भवन्त्यापेयाः ॥

- गुणाः केषु सद्गुणाः भवन्ति ?
- गुणज्ञेषु सद्गुणाः के भवन्ति ?
- गुणाः गुणज्ञेषु केन रूपेण भवन्ति ?
- गुणाः कं प्राप्य दोषाः भवन्ति ?
- श्लोके 'ते' इति पदं केभ्यः प्रयुक्तम्?
- काः प्रभवन्ति ?
- नद्यः कीदृश्यः प्रभवन्ति ?
- काः अपेयाः भवन्ति ?
- नद्यः कदा अपेयाः भवन्ति ?
- 'आसाद्य' इति पदेन कः अभिप्रायः ?

- ✓ गुणाः गुणज्ञेषु सद्गुणाः भवन्ति ।
- ✓ गुणज्ञेषु सद्गुणाः गुणाः भवन्ति ।
- ✓ गुणाः गुणज्ञेषु सद्गुण-रूपेण भवन्ति ।
- ✓ गुणाः निर्गुणं प्राप्य दोषाः भवन्ति ।
- ✓ श्लोके 'ते' इति पदं गुणेभ्यः प्रयुक्तम् ।
- ✓ नद्यः प्रभवन्ति ।
- ✓ नद्यः सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति ।
- ✓ सुस्वादु-तोयाः नद्यः अपेयाः भवन्ति ।
- ✓ नद्यः समुद्रम् आसाद्य अपेयाः भवन्ति ।
- ✓ 'आसाद्य' अर्थात् प्राप्य इति अभिप्रायः ।

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति , ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्याः, समुद्रमासाद्य भवन्त्यापेयाः ॥

भावार्थः

गुणाः गुणीजनेषु सद्गुणाः भवन्ति, परन्तु ते एव गुणाः निर्गुणं जनं प्राप्य दोषाः भवन्ति । यथा नदीनां जलं यावत् पर्यन्तं नदीषु भवति तावत् पर्यन्तं तद् जलं मधुरं पातुं च योग्यं भवति, परन्तु तदेव जलं यदा समुद्रे पतति तर्हि तद् जलं पातुं योग्यं न भवति ।

भावार्थः (हिन्द्याम्)

विद्वान् और गुणी व्यक्तियों के पास जाकर गुण, सद्गुण के रूप में परिवर्तित हो जाता है, परन्तु वे ही गुण, गुणहीन व्यक्तियों के संसर्ग में दोषों के रूप में परिणत हो जाते हैं। यथा, नदियों में मधुर स्वाद वाला पीने योग्य जल प्रवाहित होता है, परन्तु वही जल समुद्र के जल में मिल जाता है तो खारा हो जाता है तथा पीने योग्य नहीं रहता है ।

भावार्थः (आङ्ग्लेन)

The flowing (water) in the river is sweet & drinkable. Once it reaches sea it acquires salty nature and hence becomes undrinkable. Similarly, qualities a person remain a virtue in good company and they turn evil in bad company.

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः ,
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानः ,
तद्भागधेयं परमं पशूनाम्।।2।।

(नीतिशतकम् - 28)

पदच्छेदः

साहित्य-सङ्गीत-कला-विहीनः, साक्षात्-पशुः, पुच्छ-विषाण-हीनः, तृणम्, न, खादन्, अपि, जीवमानः, तत्, भागधेयम्, परमम्, पशूनाम् ।

अन्वयः

(यः मनुष्यः) साहित्य-सङ्गीत-कला-विहीनः (अस्ति, सः) पुच्छ-विषाण-हीनः साक्षात्पशुः (इव अस्ति)। तृणं न खादन् अपि (सः) जीवमानः (अस्ति), तत् पशूनां परमं भागधेयम् (अस्ति)।

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः, साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमानः, तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ।।2।।

- साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः

(साहित्यं सङ्गीतं कला च साहित्यसङ्गीतकलाः ताभिः विहीनः = साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः)

- साहित्यम् ('साहित्य'अका.,नपुं.,प्र.वि.,ए.व.) = काव्यम्, नाटकम्, गीतम् .....।
- सङ्गीतम् ('सङ्गीत'अका.,नपुं.,प्र.वि.,ए.व.) = सङ्गीतविद्या ।
- कला ('कला' आका.,स्त्री.,प्र.वि.,ए.व.) = शिल्पम्,नृत्यम्,चित्रम्,अभिनयः ....।
- विहीनः ('विहीन' अका.,पुं.प्र.वि.,ए.व.) = रहितः ।
- पुच्छविषाणहीनः (पुच्छः विषाणं च ताभ्यां हीनः पुच्छविषाणहीनः)
- पुच्छः ('पुच्छ' अका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.) = लाङ्गूलम् / पूँछ ।
- विषाणम् ('विषाण'अका.,नपुं.,प्र.वि.,ए.व.) = शृङ्गम् / सींग ।
- हीनः ('हीन'अका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.) = रहितः ।
- साक्षात् (अव्ययपदम्) = वस्तुतः / प्रत्यक्षम् ।

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः, साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानः, तद्भागधेयं परमं पशूनाम्।।2।।

पशुः	('पशु' उका.,पुं.,प्र.वि.,एक.व.)	=	जन्तुविशेषः (यथा, मूषकः,विडालः,कुक्कुरः...)
तृणम्	('तृण'अका.,नपुं.,प्र.वि.,एक.व.)	=	घासः / घास (हिन्द्यर्थः)।
न	(अव्ययपदम्)	=	नहि।
खादन्	('खाद्'धातुः, 'शतृ' प्र., पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	=	भक्षयन्।
अपि	(अव्ययपदम्)	=	'भी' (हिन्द्यर्थः)।
जीवमानः	('जीव्'धातुः, 'शानच्'प्र., पुं.,प्र.वि.,एक.व.)	=	जीवितः अस्ति।
तत्	('तद्'सर्वनामशब्दः,नपुं.,प्र.वि.,एक.व.)	अर्थात्	तृणम् अखादन् अपि जीवनम्।
पशूनाम्	('पशु'उका.,पुं.,ष.वि.,बहु.व.)	=	जन्तूनाम्।
परमम्	('परम'अका.,नपुं.,प्र.वि.,एक.व.)	=	अत्यधिकम्।
भागधेयम्	('भागधेय'अका.,नपुं.,प्र.वि.,एक.व.)	=	सौभाग्यम्।

भाव-बोधनम्

- पशुः इव कः भवति ?
  - साहित्य-सङ्गीत-कला-विहीनः जनः पशुः इव भवति ।
- साहित्य-सङ्गीत-कला-विहीनः जनः कीदृशः पशुः भवति ?
  - साहित्य-सङ्गीत-कला-विहीनः जनः पुच्छ-विषाण-हीनः पशुः भवति ।
- पशुः इव जनः तृणं न खादन् अपि कथं भवति ?
  - पशुः इव जनः तृणं न खादन् अपि जीवमानः भवति ।
- परमं भागधेयं केषाम् अस्ति ?
  - परमं भागधेयं पशूनाम् अस्ति ।
- किमर्थं पशूनां भागधेयम् अस्ति ?
  - साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः सः पशुः तृणं न खादति, अतः पशूनां परमं भागधेयम् अस्ति, येन पशूनां भोजनं रक्षितं भवति ।

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः, साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानः, तद्भागधेयं परमं पशूनाम्।।2।।

भावार्थः

यः मानवः काव्यम्, सङ्गीतम्, शिल्पम्, अभिनयं वा न जानाति, सः मानवः पुच्छं विषाणं च विना अपि वस्तुतः पशुः एव अस्ति। इदं पशूनां परमं सौभाग्यम् अस्ति यत् सः पशुः इव घासं न खादित्वा अपि जीवति। अनेन पशूनां भोजनं रक्षितं भवति।

हिन्द्यां भावार्थः

जो मनुष्य काव्य, संगीत, शिल्प, अभिनय आदि कलाओं को नहीं जानता, वह मनुष्य पूंछ और सींगों से रहित होने पर भी साक्षात् पशु ही है। यह पशुओं का बहुत बड़ा सौभाग्य है कि वह घास न खाकर भी जीवित है। इससे पशुओं के भोजन की सुरक्षा हो गई है।

आङ्ग्लभाषायां भावार्थः

The person who is bereft of (interest in) literature, music and arts is evidently an animal without a tail or horns. That, such person survives without grazing grass is a good fortune of the (actual) animals.

प्रथमः पाठः

प्रथमः भागः

१ ✓

२

३

धन्यवादः

http://www.samskrittutorial.in/